

УДК 821.161.2

ЄВГЕН МАЛАНЮК ПРО МОТИВ ДВІЙНИЦТВА В ІВАНА ФРАНКА: ПСИХОПОЕТИКАЛЬНИЙ ВИМІР

Сергій МИХИДА

*Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка,
кафедра української літератури,
вул. Шевченка, 1, Кіровоград, Україна, 25006*

Розглянуто Маланюкову рецепцію мотиву двійництва в художньому дискурсі Івана Франка. Залучення психопоетикального інструментарію сприяло увиразненню внутрішнього конфлікту митця і його естетичної репрезентації.

Ключові слова: національна емоція, національний інтелект, феноменологія, двійництво, психобіографізм.

Есеїстика Євгена Маланюка представляє оригінальну парадигму осягнення української літератури з феноменологічних позицій. В осердя своєї теорії критик поклав тезу про духовний вимір естетичних явищ. Відповідно, вирізняв два джерела інспірації Духу – «національну емоцію» і «національний інтелект». Якщо перше начало детермінує творчість архетипно-емотивного характеру, таку, що зринає з колективного несвідомого автора і впливає на підсвідоме реципієнта, то другий становить усвідомлений, обґрунтований, свідомо обраний автором шлях мистецької реалізації заданої ідеї: це, так би мовити, інтелектуальне осягнення Духу, пізнання феноменологічних вимірів людського «я» завдяки піднесенню до вершин філософського осягнення начал буття. Якщо перший тип творчості в українській літературі представлений творчістю Тараса Шевченка, то другий презентують Пантелеймон Куліш, Іван Франко і Леся Українка. Осмислення бінарної сутності творчої особистості у трактуванні Є. Маланюка і є завданням цієї студії.

У викладі плану «Книги спостережень», яка задумувалася 1958 року, Є. Маланюк репрезентував саме таку парадигму осмислення моделі національної літератури. Зокрема, одним із розділів, в якому розкрито феномен «національного інтелекту» в літературі, був розділ про І. Франка. Цій проблемі було присвячено дві студії «Франко незнаний» і «Франко як явище інтелекту».

На тлі праць, які з'являлися у діаспорній критичній думці (Дмитро Донцов «Криза нашої літератури» (1923), есе «Душевна драма І. Франка і його сучасників» та «Мойсей і Франко», Симон Петлюра «Франко-поет національної честі»), у філологічних розвідках фахових літературознавців материкової України (Микола Зеров «Франко-поет», Павло Филипович «Шляхи Франкової поезії» тощо), розвідки Є. Маланюка репрезентували оригінальний погляд на особистість і творчість І. Франка.

Ця особливість була обумовлена специфікою методологічної системи критика та й зрештою метою, яку він переслідував. Щодо принципів і підходів, які застосовував Є. Маланюк, то їх добір обумовлений націленістю літературознавця досягти розвиток української літератури крізь призму осмислення долі творчих індивідуальностей, котрі її творили. Підкреслимо: **індивідуальностей**. Персоналізаційний принцип, який застосовував критик, дає змогу розглянути мистецьку практику з погляду форми вияву внутрішніх інтенцій, духовної еволюції художника. Чинник особистого стає визначальним для Є. Маланюка у розумінні творчої еволюції письменника, стилю і художнього мислення митця. Саме з позиції **психобіографічності** дослідник пояснював специфіку й оригінальність мистецького почерку літераторів, естетичну заданість їхніх творів, динаміку художнього світу тощо. Учений аналізував різнопланові факти життя тієї чи іншої творчої особистості. У поле його зору потрапляє соціокультурне середовище (геополітичний, культурний, духовний чинники), в якому формується індивідуум, психологічна заданість і внутрішнє буття особистості (внутрішні конфлікти, драми, комплекси, темперамент тощо). Мозаїка цих чинників допомагає критикові творити системний (тривимірний) погляд на мистецький продукт: як репрезентацію екзистенційності автора (продукт його духовності), як результат дії низки соціокультурних чинників, як вияв національного духу (як факт національної культури, що відображає динаміку внутрішнього життя і психології нації).

Отже, головним методологічним принципом літературознавчої есеїстики Є. Маланюка стало психобіографічне осягнення творчості митця, реконструкція його духовного виміру. Об'єктом його спостережень стає **автор як емпіричний індивід**. При цьому науковець послуговувався прийомами психоаналізу й екзистенційної психології. Такі підходи сприяли розгляду мистецького доробку крізь призму внутрішніх конфліктів особистості, її внутрішніх розладів тощо.

Це дає можливість критикові подолати обмеженість власне філологічних підходів, усталених прийомів аналізу творчості письменників, а також зробити максимально дієвими методи і принципи психоаналітичної теорії до вивчення естетичних феноменів (згадаймо психоаналітичні студії Валер'яна Підмогильного, Степана Балаєя, які демонстрували обмеженість психоаналітичних прийомів у розумінні естетичної природи творчості того чи іншого митця). Окрім того, Є. Маланюк зробив ще один прорив, так би мовити, духовного, культурологічного характеру: осмислення генези мистецької практики залежно від психологічних зрушень в особистості художника, що давало можливість перебороти спрощене й однопланове (фальсифікаторське) трактування представників української літератури XIX – початку XX століття, подолати закостенілість наукових трактувань творчості Лесі Українки, Івана Франка, Тараса Шевченка та ін., ритуальності сприймання їхнього доробку й особистості українською громадською думкою.

Саме тому праці, присвячені постаті І. Франка, мають культурологічно-літературознавчий характер: гострота порушених проблем, новизна погляду на письменника, яскравість фактів забезпечували впливовість і суспільний резонанс, висловленого автором. Є. Маланюк осмислював І. Франка як представника феномену «національного інтелекту» – такого типу мистецької творчості, в якому феноменологічний досвід (ду-

ховний простір) набувається письменником через філософське (розсудливе) осягнення буття. Прикметами такої мистецької практики, за автором «Книги спостережень», є *«гегелівський»* характер художнього мислення, серед ознак якого: *інтелектуалізм*, який передбачає *філософське осягнення* суті буття, важливих загальнолюдських проблем, *гностичність* (зорієнтованість на пізнання сутностей буття і людини, масштабність і глибина осмислення проблем духовності), *превалювання думки над емоцією у творенні художнього образу* (жорсткий контроль інтелекту над емотивністю в образотворенні; автор контролює і організовує естетично-емоційну природу художнього образу), *діалектика і взаємодія ліричного з епічним/драматичним* компонентом художнього мислення творця, *превалювання роздуму над переживанням, психологізм* [див.: 3, с. 191].

Досліджуючи психологічне підґрунтя формування такої естетичної парадигми творчості І. Франка, Є. Маланюк особливу увагу приділяв мотиву «двійництва», яскраво представленого у творчості письменника після 1897 року. Літературознавець зазначив: «...його поетична проблематика почала розгортатися щойно по 1897 році, себто по його визволенні від суспільно-щоденних обов'язків і по одночаснім розриві з обидвома національними частинами львівського громадянства» [3, с. 193]. Нагадаймо, у франкознавчих студіях період 1890-х років вважається зламним у світогляді Каменяра. Хоча Ярослав Грицак і писав: «Подібно до того, як у літературній діяльності він (І. Франко. – С. М.) ніколи не написав твору великої форми (роману), так і в своїй політичній діяльності Франко не надав своїм поглядам вигляду системи» [2, с. 221], – проте на зламі століть відчуваються зрушення у його системі переконань: він все частіше критикував матеріалістичні доктрини, а в творчості все помітнішим став інтерес до людинознавчих теорій та ідей. Зумовлено це було критичним і діалектичним сприйманням І. Франка марксизму, у світогляді якого націоцентризм конфліктував із основними постулатами соціалістичної доктрини. Як зауважила Галина Синичич, «мислитель усвідомив денациональні тенденції марксизму», «шовіністичне та імперіалістичне забарвлення» російського і польського соціалізму [4, с. 178]. Окрім того, соціалістична доктрина не узгоджувалася з його етичними, християнськими ідеалами. Нівелювання людського «я», деструкція моральних норм і принципів, деперсоніфікація нового соціального ладу, пропонована марксизмом, для І. Франка були запереченням духовного начала буття, означали деформацію самих основ життя. Тому саме в цей період відбувається складний процес трансформації поглядів великого галичанина – його перехід на позиції національно-самостійницької ідеології [4, с. 179].

Ці світоглядні зміни у їх психолого-естетичному форматі (у формі внутрішньої боротьби, експлікованої в художній творчості) простежував Є. Маланюк, зауважуючи, що ознакою творчого шляху митця була **боротьба** із оточенням, дійсністю, але «страшніша і така істотна для Франка (була. – С. М.) *боротьба “із самим собою”*, *боротьба обох половин його індивідуальності*: однієї – істотної, другої – формованої й деформованої добою та обставинами» [3, с. 192].

Саме цим внутрішнім конфліктом національного і соціального у свідомості І. Франка, на думку критика, обумовлена одна з «генеральних тем у його поезії – проблема

“двійника” [3, с. 192], проблем роздвоєної психіки, проблема особистого і суспільного, байронівська тема «Каїна» [3, с. 193]. Цим же внутрішнім конфліктом і його вирішенням автор пояснив ідейну еволюцію І. Франка: «...цей “матеріаліст” з ідеалізму і з обставин доби вірив у розум, а саме в – “розум владний без віри основ”. Та чудодійна сила розуму, тоді ще скрита для Франка, несвідомого, що саме та божественна сила розуму привела його згодом від “без віри основ” саме до “основ віри”, і та віра спалахнула великою ораторією в “Мойсеї”» [3, с. 198]. Такі міркування Є. Маланюка потребують уточнень авторського (критичного) «прочитання» цієї поеми. Безсумнівно, «ключем» до розуміння Маланюкової рецепції цього твору, у якій він вбачав духовну еволюцію І. Франка, була націософія Д. Донцова, услід за яким мисленник виокремив у поемі «Мойсей» головну тему – тему провідництва, тему лідера. У її розвитку літературознавець «прочитує» внутрішній конфлікт І. Франка: Мойсей стає відбиттям його душевного роздвоєння і прозріння. Ці дві духовні колізії тісно взаємопов’язані: «Мойсей» І. Франко написав по «гарячих слідах» революції, яку готувала і «виворожувала» драгоманівщина, зрештою, це був перший крок до соціального «краю», концепцію котрого Каменяр втілює у повісті «Захар Беркут». Митець вельми виразно побачив небезпеку національної нівеляції в умовах настання такого «плебейського раю», перед ним уперше постала проблема «духовної катастрофи» нації, інтуїтивно відчуті і описані у «Мені однаково» Т. Шевченка.

Зіставляючи реакції Т. Шевченка та І. Франка на нівеляційні тенденції, спрямовані на вихолощення національного духу, Є. Маланюк акцентував увагу на тому, що Кобзаря рятувала віра, природне візіонерство, тоді, як галицькому генієві доводилося боротися зі зневірою і сумнівами, покладаючись тільки на розсудливість, на рацію.

Аналізуючи проблему двійництва у творчості І. Франка, критик оглядово звертався до поем «Каїн», «Похорон», «Вишеський», «Поєдинок». Вивершенням же цього конфлікту є його «Мойсей». Есеїст зазначив, що ця поема увиразнює внутрішнє сум’яття І. Франка, яке втілюється у «двоїстості душі», сумнівах і зневірі Мойсея. Це хвороба інтелігента, охопленого сумнівами щодо тих ідеалів, які сповідує зради національного на догоду соціальному, сприяє втраті расового інстинкту. Проте саме у цьому творі, наголосив автор «Книги спостережень», відображене духовне визрівання І. Франка: тут через зневіру поет дійшов до формулювання суті того чинника, який уможливить подолання національного безволля – невиразність (недержавність) української нації – стимулювання расового інстинкту в провідників, безмежна їх віра в ідеали нації, що надихають на боротьбу за свободу.

Безсумнівно, методологічна обмеженість, недооформленість головних принципів і прийомів психолого/психоаналітико-літературознавчого аналізу призвела до нарисовості висновків Є. Маланюка. Проте не можна відмовити критикові у спостережливості й науковій інтуїції, яка дала йому змогу зробити вагомі новаторські висновки природи естетичного феномену «двійництва» у творчості І. Франка. Насамперед це означення художнього мислення митця як «гетеанівського» і, відповідно, актуалізація фаустівської колізії у його творчості.

Інструментарій, принципи і прийоми психопоетикального аналізу допомагають поглибити висновки та спостереження критика.

Насамперед зауважимо, що естетична категорія «двійництва» безпосередньо пов'язана із психікою людини, із її двома вимірами: архетипним і індивідуальним. В архетипній площині закладене бінарне сприймання світу, що в літературі відлунює значною кількістю дуалістичних сюжетів і мотивів. Особистісний вимір – внутрішній стан особистості, породжений конфліктами, внутрішніми суперечностями, антитектичними прагненнями і переживаннями людини – також детермінує появу в художній творчості образів двійників, які відображають гостре внутрішнє прагнення індивідуума до цілісності.

Отже, категорія «двійництва» є наслідком вияву двох полярних інтенцій психіки особистості, двовимірності сприймання світу і себе. Літературний двійник є наслідком двоїстого бачення світу, а також трансформованим у художній формі бажанням письменника узгодити свідоме із таємницями несвідомого. Психологічним чинником появи двійників у художній практиці часто є відчуття письменником втраченості «Я». Екзистенціалізм трактує цей процес як самовідчуження, що стимулює появу «Іншого» (Мартин Бубер, Жан-Поль Сартр, Карл Леонгард, Мартін Хайдеггер), що дає змогу «звіддала» осмислити й оцінити суперечливі переживання і почуття, що охоплюють автора. З позиції психології цей процес оцінюється як тип психологічного захисту, що пов'язаний зі зміною меж власної особистості. Тож, цей психологічний феномен пов'язаний зі розвитком і становленням особистості. Його мета – вивести «я» із замкненої сфери автокомунікації. Його формами є **проекція, ідентифікація та відчуження** [1, с. 140]. Вони вступають у дію тоді, коли особистість не готова сама собі зізнатися у якихось неприйнятних з раціональних (усвідомлених (етичних)) причин і позицій почуттях та переживаннях. Розв'язання внутрішніх проблем завдяки проекції є **формою самотерапії**, коли особистість відмовляється прийняти щось у собі, бути кимось іншим і приписує негативні властивості, неблаговидні вчинки іншій людині [1, с. 142–144]. **Ідентифікація** – це розширення меж «Я» через вторгнення в нього світу. Ця форма передбачає прийняття особистістю певної моделі поведінки, почуттів, світогляду через засвоєння найпривабливіших її властивостей [1, с. 144–145]. І, зрештою, – **відчуження (ізоляція)**. У кризовій ситуації за умови нездатності розв'язати проблему людина розщеплює свою особистість: одна її частина уже не обтяжена труднощами, оскільки має інші переконання, іншу модель поведінки, а друга перебуває в розгубленості. Індивідуум виділяє із себе співбесідника, у спілкуванні з яким знімає внутрішній конфлікт [1, с. 150–151].

Усі три форми психологічного захисту спостерігаємо у феномені «двійництва» в поетичному доробкові І. Франка. Період, коли з'являється цей мотив у творчій парадигмі митця, поява в поемах образів alter ego автора пов'язані із його світоглядним сум'яттям, обумовленими невиробленістю **системи** поглядів. Двоїсте ставлення до соціалістичної доктрини (часткове прийняття її тез, усвідомлення її «наріжних» каменів) було детерміноване національним інстинктом поета. Така розщепленість свідомого прийняття прогресивності цієї теорії і неусвідомленого неприйняття окремих постулатів, інспірованих інстинктом самозбереження в національному вимірі, трансформувалася в естетичній площині в конфлікт віри й зневіри, віри й розсудливості, духовного

й матеріального, реалізованого в художніх образах авторових двійників Вишенського, Каїна, великого грішника з поеми «Похорон», Мойсея – героїв трагічного характеру – проєкцій кризової складової «Я». Кожен із них йде шляхом самопізнання, саморозуміння, внутрішньої боротьби в досягненні ідеалу, що передбачає насамперед духовне прозріння (формування системи життєвих цінностей і пріоритетів), консолідацію свідомого й волі, гармонізації чуттєвого й раціонального. Отже, Франкові герої є художніми варіантами «фаустівської душі».

Кожен із його героїв йде шляхом подолання егоцентризму: поступається можливістю особистого просвітлення (Вишенський) перед можливістю прислужитися своєму народові; Каїн, свідомо йдучи на смерть, повертається до людей, аби відкрити їм істину: «Чуття, великая любов – / Ось джерело життя!»; грішник («Похорон») кидає виклик «дияволів» – сумнівам і зневірі в потенціалі свого народу, гніву на його безволля, утверджуючись у необхідності служити людові; Мойсей переживає внутрішнє сум'яття, навіть Азazelем, викликане зневірою у власних силах і в духовному та волювому потенціалі іудеїв.

Характерно, що розв'язкою сюжетів, аналізованих творів, є картина смерті/похорону головного героя. Психологічні та психоаналітичні практики сходяться на думці, що візія власної смерті викликає катарсисні переживання. Наслідком такого емоційного вибуху є психологічне (світоглядне) переродження особистості – кардинально змінюється його Модель світу, у характері людини формуються нові якості.

Експлікуючи висновки психологів на естетичну площину творів І. Франка, можна стверджувати, що художній світ аналізованих поем є власне психоавтобіографічним. Ці тексти стали об'єктивацією душевного сум'яття, психологічного конфлікту самого автора. Художній світ дає змогу письменникові «заховатися» за масками «блаженного» чи «лиходія», які стають відображенням тих духовних поривів, сумнівів, переживань, зрушень у свідомості, що з етичних міркувань не можуть бути реалізовані художником у житті. Проте внутрішній конфлікт, часто в І. Франка зумовлений зіткненням громадянського (суспільного) і особистого, чуттєвості і раціоцентричності, в біографічному контексті створює психологічний дискомфорт і, фактично, не має вирішення. Але його перенесення і розв'язання у художній площині допомагає поетові досягти душевної рівноваги. Тож «двійництво» у творчості І. Франка 1890-х років є естетичною формою реалізації світоглядних суперечностей митця, складна природа й відбиток яких може стати предметом низки наукових студій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грановская Р. Психологическая защита / Р. Грановская. – СПб. : Речь, 2010. – 476 с.
2. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 631 с.
3. Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу / Є. Маланюк. – К. : Дніпро, 1997. – 428 с.
4. Синичич Г. Ідейна трансформація суспільно-політичних поглядів Івана Франка від соціалістичних до національних ідеалів (публіцистичний аспект) / Галина Синичич // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 32. – С. 177–182.

*Стаття надійшла до редакції 16.12.2013
Прийнята до друку 24.03.2014*

YEVHEN MALANIUK ON THE MOTIVE OF DUALISM IN IVAN FRANKO'S WORKS: PSYCHOPOETICAL DIMENSION

Serhiy MYKHIDA

*Volodymyr Vynnychenko State Teacher-Training University of Kirovohrad,
Ukrainian Literature Dept.,
1 Shevchenko Str., Kirovohrad, 25006, Ukraine*

The paper focuses on Yevhen Malaniuk's reception of the duality motive in Ivan Franko's literary artistic discourse. Resorting to the psycho-poetical means enabled the author to expressly outline the inner conflict of the writer and its aesthetic representation.

Keywords: national emotion, national intellect, phenomenology, dualism, psycho-biographism.

ЕВГЕН МАЛАНЮК О МОТИВЕ ДВОЙСТВЕННОСТИ В ИВАНА ФРАНКО: ПСИХОПОЕТИКАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Сергей МИХИДА

*Кировоградский государственный педагогический
университет имени Владимира Винниченко, кафедра украинской литературы,
ул. Шевченко, 1, Кировоград, Украина, 25006*

Рассмотрена рецепция Евгением Маланюком мотива двойственности в художественном дискурсе Ивана Франко. Привлечение психопоетикального инструментария способствовало выразительности рассмотрения внутреннего конфликта художника и его эстетической репрезентации.

Ключевые слова: национальная эмоция, национальный интеллект, феноменология, двойственность, психобиографизм.